

บทความ

วิจัย

02

ภาพสะท้อนวัฒนธรรมประเพณีจากชาดก ในคัมภีร์มหาวัสตुอวทาน*

Reflections on culture and traditions from the Jātakas in the Mahāvastu Avadāna

สำเนียง เลื่อมใส Samniang Leurmsai

รองศาสตราจารย์ ดร. ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร
Associate Professor, Ph.D., Department of Oriental Languages,
Faculty of Archaeology, Silpakorn University, leurmsai_s@su.ac.th

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของรายงานการวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์ชาดกในคัมภีร์มหาวัสตुอวทาน” โดยได้รับทุนอุดหนุนวิจัยจากกองทุนสนับสนุนการวิจัย นวัตกรรม และการสร้างสรรค์ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีงบประมาณ พ.ศ. 2564

Received: May 15, 2024

Revised: December 6, 2024

Accepted: December 23, 2024

บทคัดย่อ

มหาวิทยาลัยอวทานเป็นคัมภีร์พระพุทธศาสนาภาษาสันสกฤตที่เก่าแก่ จัดอยู่ในวินัยปิฎกของนิกายโลโกตตรวาทฝ่ายมหาสังฆิกะ มีเนื้อหากล่าวถึงพุทธประวัติที่เน้นปาฏิหาริย์สอดแทรกด้วยชาดก จำนวน 54 เรื่อง มีทั้งชาดกที่คล้ายกับในอรรถกถาภาษาบาลีและแตกต่างออกไป ช่วงเวลาที่แต่งคัมภีร์เชื่อกันว่าน่าจะเริ่มตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 3 แล้วมีการปรับปรุงหลายครั้งจนถึงพุทธศตวรรษที่ 9 จากการศึกษาพบว่าคัมภีร์มีชาดกหลายเรื่องบรรยายวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในสังคมได้อย่างเห็นภาพ บทความนี้จึงมีวัตถุประสงค์ที่จะนำเสนอภาพสะท้อนประเพณีพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น พิธีบูชาไฟ พิธีบูชาขีณ พิธีตั้งชื่อ พิธีแต่งงาน การเฉลิมฉลองเทศกาลสำคัญ รวมทั้งวัฒนธรรมการกิน การดื่ม และการประดับร่างกาย ที่ปรากฏในชาดก ซึ่งจะทำให้เห็นคุณค่างานประพันธ์ประเภทอวทานในฐานะที่เป็นแหล่งข้อมูลสะท้อนภาพวิถีชีวิตสังคมอินเดียยุคโบราณรอบด้าน

คำสำคัญ: มหาวิทยาลัยอวทาน, ภาพสะท้อนสังคม, ชาดก

Abstract

The Mahāvastu Avadāna is a Buddhist Sanskrit scripture. It describes itself as being the Buddhist monastic codes (Vinaya Piṭaka) of the Lokottaravādin of the Mahāsaṅghika school. The content mentions the history of the Buddha, emphasizing the miracles clearly, added with 54 Jātaka stories, both similar to those in Pali Commentary and different ones. The period of composing of the scripture is believed to have started in the 3rd century BE and was amended several times until the 9th century BE. From the researcher’s study, it was found that the scripture contains many Jātaka stories that visually describe the way of life of people in society. The article therefore aims to present reflections on various ritual traditions such as fire worship ceremonies, sacrifice ceremonies, naming ceremonies, wedding ceremonies, and celebrations of important festivals, including the culture of eating, drinking and adorning the body that appears in the Jātaka, which will make one appreciate the works of Avadāna literature as a source of information reflecting the life of ancient Indian society all around.

Keywords: Mahāvastu Avadāna, social reflection, Jātaka stories

บทนำ

มหาวิทยาลัยอวทานเป็นคัมภีร์พระพุทธศาสนาภาษาสันสกฤตที่มีความเก่าแก่อย่างมาก นักวิชาการส่วนใหญ่สันนิษฐานว่าคัมภีร์นี้น่าจะแต่งขึ้นก่อนกำเนิดนิกายมหายานที่พัฒนาอย่างสมบูรณ์ในปัจจุบัน ในคัมภีร์ระบุว่า เป็นพระวินัยปิฎกของนิกายโลโกตตรวาท ฝ่ายมหาสังฆิกะ (Bagchi, 1970: 2) แต่เนื้อหาที่เน้นแสดงเรื่องพุทธประวัติและมุ่งเชิดชูพุทธภาวะเหนือโลกของพระพุทธเจ้าอย่างละเอียดพิสดาร ส่วนที่เก่าแก่ที่สุดอาจเขียนขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 3 และอาจมีการแต่งเสริมบางส่วนจนกระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ 9 หรือหลังจากนั้น (Winternitz, 1993: 238) คัมภีร์นี้นับว่าเป็นวรรณกรรมที่เก่าแก่ร่วมสมัยกับวรรณกรรมฝ่ายภาษาบาลีและอาจมีการคัดลอกพุทธประวัติบางตอนมาจากพุทธประวัติของคัมภีร์ภาษาบาลี เช่น ตอนเสด็จออกผนวช หรือตอนผจญมาร เป็นต้น นอกจากนี้ยังพบว่ามีชาดกมากมายหลายเรื่องในคัมภีร์มหาวิทยาลัยอวทานที่ผู้แต่งเล่าเรื่องแทรกไปกับพุทธประวัติแต่ละตอน ชาดกหลายเรื่องมีความคล้ายคลึงกับชาดกในอรรถกถาชาดก แต่หลายเรื่องก็ไม่ปรากฏในวรรณกรรมภาษาบาลีมาก่อนซึ่งอาจจัดเป็นชาดกที่มีเฉพาะในคัมภีร์มหาวิทยาลัยอวทานเท่านั้น บางเรื่องมีเนื้อหาคล้ายคลึงกับในคัมภีร์ปุราณะของพราหมณ์ เช่น เนื้อหาตอนที่เริ่มกล่าวถึงนรกและความทุกข์ในนรกนั้นมีรายละเอียดคล้ายกับนรกที่กล่าวถึงในมารกัณฑะยะปุราณะ เป็นต้น

คัมภีร์มหาวิทยาลัยอวทานได้เผยแพร่เข้าไปในทิเบตและเนปาลแล้วตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 12-13 ต่อมามีการค้นพบคัมภีร์ที่จดจารบนกระดาษเขียนด้วยลายมือเป็นอักษรเนวารีในประเทศเนปาล คัมภีร์ได้รับการตรวจชำระโดยนักวิชาการชาวฝรั่งเศส ชื่อเอมิล เชนาร์ต นำคัมภีร์มหาวิทยาลัยอวทานมาตรวจชำระ และพิมพ์เผยแพร่เมื่อ ค.ศ. 1882 เป็นต้นมา

ต้นฉบับคัมภีร์ที่เซนาร์ตตรวจชำระพบบันทึกของผู้จดจารว่าคัดลอกเสร็จในปีเนปาล
สมัยวัด 842 ซึ่งตรงกับ ค.ศ. 1721 หรือ พ.ศ. 2264 เท่ากับว่าต้นฉบับคัมภีร์ที่ค้นพบนี้
มีอายุราว 300 ปี

นับตั้งแต่คัมภีร์มหาวีสุตอวทานได้รับการพิมพ์เผยแพร่ออกไปก็มีนักวิชาการ
ชาวยุโรปจำนวนมากให้ความสนใจศึกษาและแปลเป็นภาษาของตน ผู้ที่แปลเป็น
ภาษาอังกฤษสำเร็จบริบูรณ์ คือ เจ.เจ.โจนส์ ซึ่งผ่านมาแล้วเกือบ 70 ปี ในประเทศอินเดีย
มีการพิมพ์ต้นฉบับคัมภีร์ด้วยอักษรเทวนาครีตามฉบับที่เซนาร์ตตรวจชำระเช่นกัน
เพราะคัมภีร์มหาวีสุตอวทานมีความสำคัญที่เปรียบเสมือนสะพานเชื่อมต่อแนวคิดของ
พระพุทธศาสนาในยุคแรกกับแนวคิดของพระพุทธศาสนาแบบมหายานในยุคต่อมา ทุกวันนี้
จึงยังคงมีการศึกษาค้นคว้า มีการแปล และมีการตรวจชำระอย่างต่อเนื่องโดยนักวิชาการ
ชาวญี่ปุ่น เช่น ฮิราโอกะ (Hiraoka) ได้แปลคัมภีร์เป็นภาษาญี่ปุ่น ส่วนมาร์ซินียัก (Marciniak,
2019: viii-ix) ก็ได้ตรวจชำระคัมภีร์อีกครั้งเมื่อค้นพบหลักฐานใหม่

คัมภีร์มหาวีสุตอวทานเป็นแหล่งรวมเรื่องอวทานหรือชาดกจำนวนมาก และอายุ
ของชาดกมีความเก่าแก่ เพราะสืบเนื่องในวัฒนธรรมมุขปาฐะ เป็นเรื่องเล่าที่ถือกำเนิดขึ้น
จากการที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงระลึกได้หรือทรงงานนิทานเก่ามาดัดแปลงสั่งสอน
พุทธบริษัท นำเค้าเรื่องเดิมจากแหล่งต่าง ๆ มาแต่งใหม่ หรือผูกเรื่องเองแต่งขึ้นใหม่
โดยไม่อาศัยเค้าโครงจากแหล่งอื่น แต่ไม่ว่าชาดกจะเกิดขึ้นจากเรื่องเล่าทั่วไปและ
มีมาก่อนการรวบรวมคัมภีร์ชาดก จากนิทานชาวบ้านหรือนิทานต่างประเทศที่เผยแพร่
เข้ามา หรือจากเรื่องราวในประวัติศาสตร์หรือพงศาวดารบ้านเมืองก่อนยุคพุทธกาล
รวมทั้งการผูกเรื่องขึ้นเพื่อใช้ในการเปรียบเทียบก็ตาม ทั้งหมดนั้นล้วนเป็นภาพสะท้อน
วัฒนธรรมประเพณีในแง่มุมต่าง ๆ จากชาดก

จากการศึกษาพบว่าในคัมภีร์มหาวีสุตอวทาน 3 เล่มมีชาดกนับรวมกันได้
54 เรื่อง เป็นชาดกที่มีส่วนคล้ายกับชาดกในอรรถกถาชาดก จำนวน 26 เรื่อง และเป็น
ชาดกที่มีปรากฏเฉพาะในคัมภีร์มหาวีสุตอวทานเท่านั้น จำนวน 28 เรื่อง แต่ละเรื่อง
มีความยาวบ้างสั้นบ้างแตกต่างกันไป ลักษณะการแต่งบางเรื่องแต่งเป็นร้อยแก้ว
อย่างเดียว บางเรื่องมีทั้งร้อยแก้วและร้อยกรอง บางเรื่องแต่งเป็นร้อยแก้วแล้วแต่งซ้ำ

เป็นร้อยกรองอีกก็มี จึงนับว่าคัมภีร์นี้มีรูปแบบการแต่งที่หลากหลาย สำหรับชื่อของชาดกในคัมภีร์มหาวัสตุดวาทนทั้ง 3 เล่มโดยยึดข้อมูลจากหนังสือมหาวัสตุดวาทนเล่ม 1-3 ฉบับ แปลภาษาไทยโดยสำเนียง เลื่อมใส จำแนกได้ดังนี้

ตารางที่ 1 ตารางแสดงรายชื่อชาดกในคัมภีร์มหาวัสตุดวาทน เล่ม 1-3

คัมภีร์มหาวัสตุดวาทน เล่ม 1	คัมภีร์มหาวัสตุดวาทน เล่ม 2	คัมภีร์มหาวัสตุดวาทน เล่ม 3
1. อภิกษชาดก	1. มัญชรีชาดก*	1. ชาดกเรื่องวัว
2. ชาดกเรื่องเมฆและเมฆทัดตะ	2. โคธชาชาดก*	2. วานรชาดก (ที่ 1)*
3. ชาดกเรื่องฉัตร	3. ชาดกเรื่องโยธธราทรประพทาน	3. วานรชาดก (ที่ 2)*
4. ชาดกเรื่องฤๅษีรักษิตะ	4. วยฆรีชาดก	4. ปุณยวันตชาดก
5. ชาดกเรื่องช้าง	5. ธรรมपालชาดก*	5. วิชิตาวิชาดก*
6. ชาดกเรื่องวัว	6. ศรีเกษปชาดก*	6. ชาดกเรื่องพ่อค้าห้าร้อยคน
7. ชาดกเรื่องขมฤๅษีการะและ ชโยติปาละ	7. อมราชาดก*	7. อุทยาชาดก
8. ชาดกเรื่องนกสามตัว*	8. ศิริชาดก	8. กากชาดก*
9. นยโครธมิกชาดก*	9. กิณรีชาดก	9. หัสตินิกาชาดก*
	10. ศยามาชาดก*	10. นลินีชาดก*
	11. จัมปกชาดก*	11. ปทุมาวดีชาดก
	12. ศยามชาดก*	12. ชาดกเรื่องบุพกรรมของ พระราहुล
	13. ศิริประภชาดก*	13. คังคปาลชาดก*
	14. ศกุนตกชาดก (ที่ 1)*	14. มหาโควินทชาดก*
	15. กัจฉปชาดก	15. สรวันทชาดก
	16. มรณภูชาดก*	16. ธรรมลัทธชาดก
	17. ศกุนตกชาดก (ที่ 2)*	17. ชาดกเรื่องอาชฎนาคาทินยะ (1)
	18. สุรูปชาดก	18. ชาดกเรื่องอาชฎนาคาทินยะ (2)
	19. อนันตคนชาดก	19. ชาดกเรื่องปัญญาภัทรวัตศิ์
	20. กุศชาดก*	20. กษานติวาที่ชาดก*
		21. ศรีภังคชาดก*

คัมภีร์มหาวัสตุดวาทาน เล่ม 1	คัมภีร์มหาวัสตุดวาทาน เล่ม 2	คัมภีร์มหาวัสตุดวาทาน เล่ม 3
		22. ยโสพชาตค 23. อัสถิเสนชาตค* 24. ชาตคเรื่องชฎิลพระกาศยปะ สามพี่น้อง 25. อรินทมราชชาตค*
หมายเหตุ: เครื่องหมาย * หมายถึง ชาตคที่มีเนื้อหาตรงกันหรือคล้ายกับชาตคในอรรถกถาชาตค		

ชาตคดังกล่าวข้างต้นนิยมเล่าแทรกไปกับพุทธประวัติแต่ละตอน โดยมีเหล่าภิกษุกราบพูลให้พระพุทธเจ้าทรงเล่าเรื่องอดีตชาติหรือเหตุการณ์ในอดีตของบุคคลอื่นที่เกี่ยวข้อง ชาตคเหล่านี้นอกจากมีเนื้อหาที่น่าสนใจแล้วยังบอกเล่าเรื่องราวเกี่ยวกับสภาพสังคม เศรษฐกิจ วัฒนธรรมประเพณี และวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คน เป็นต้น ตัวอย่างเช่น ตรีศุกุปียชาตคมีการกล่าวถึงสภาพสังคมและหน้าที่ของกษัตริย์ผ่านการบอกเล่าของตัวละครคือนกสามตัว (มหาวัสตุดวาทาน เล่ม 1, 2553: 191-200) ซึ่งมีเนื้อหาคล้ายกับแนวคิดทางการเมืองที่อธิบายไว้ในมหากาพย์รามายณะ มหาภารตะ และอรรถกถาของเกาฏิลยะ รวมถึงงานเขียนทางด้านรัฐศาสตร์ที่มีคุณค่าน่าเชื่อถืออื่น ๆ ของพราหมณ์ เป็นต้น ภาพสะท้อนที่อยู่ในชาตคเหล่านี้มีคุณค่าที่จะทำให้เราเรียนรู้อารยธรรมและมรดกภูมิปัญญาของอินเดียโบราณได้อย่างลึกซึ้ง บทความนี้จึงสนใจที่จะศึกษาภาพสะท้อนจากชาตคในคัมภีร์มหาวัสตุดวาทาน โดยยกกรณีศึกษาภาพสะท้อนวัฒนธรรมประเพณีเป็นหลัก เพื่อให้เกิดประโยชน์แก่วงวิชาการและผู้สนใจศึกษาค้นคว้าคัมภีร์พระพุทธศาสนาภาษาสันสกฤตต่อไป

วัตถุประสงค์ในการศึกษา

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาวัฒนธรรมประเพณีที่ปรากฏในชาตคในคัมภีร์มหาวัสตุดวาทาน เพื่อให้ทราบถึงสภาพสังคมและวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในยุคที่มีการแต่งคัมภีร์ดังกล่าว

สมมุติฐานของการศึกษา

วัฒนธรรมประเพณีที่ปรากฏในชาดกในคัมภีร์มหาวัสตถุอวทานเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตผู้คนในสังคมอินเดียยุคโบราณทางด้านต่าง ๆ ทั้งด้านพิธีกรรมการบูชา พิธีแต่งงาน งานเทศกาล รวมถึงอาหาร เครื่องดื่ม และเครื่องประดับ วัฒนธรรมประเพณีจากชาดกเหล่านี้ จะทำให้เห็นคุณค่าของคัมภีร์มหาวัสตถุอวทานในฐานะที่เป็นงานประพันธ์เรื่องเอกในประวัติศาสตร์คติพุทธศาสนาภาษาสันสกฤต

ขอบเขตของการศึกษา

ศึกษาวิเคราะห์ภาพสะท้อนวัฒนธรรมประเพณี วิถีชีวิต ความเชื่อที่ปรากฏในชาดกจากคัมภีร์มหาวัสตถุอวทาน เล่ม 1-3 ฉบับแปลภาษาไทยโดยสำเนียง เลื่อมใส ซึ่งมูลนิธิสันสกฤตศึกษาในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี จัดพิมพ์เผยแพร่เมื่อ พ.ศ. 2553 พ.ศ. 2557 และ พ.ศ. 2561 สอบทานกับต้นฉบับภาษาสันสกฤตมหาวัสตถุอวทาน เล่ม 1 ของคีตางศุเศขร วาคจิ ซึ่งพิมพ์เผยแพร่ พ.ศ. 2513 และเล่ม 2, 3 ของราชาโควินทะ บาสัก ซึ่งพิมพ์เผยแพร่ พ.ศ. 2508 และ พ.ศ. 2511 ตามลำดับ

ผลการศึกษา

อินเดียเป็นแหล่งรวมประเพณีและวัฒนธรรมต่าง ๆ มากมาย บางอย่างได้ดำเนินสืบต่อกันมาตั้งแต่อดีตก่อนพุทธกาลจนถึงปัจจุบัน การสืบต่อวัฒนธรรมประเพณีเก่าแก่ไว้ได้มากมายนั้น แสดงถึงความเชื่อมั่นศรัทธาในหลักปฏิบัติที่บรรพบุรุษได้สืบต่อกันมา คัมภีร์มหาวัสตถุอวทานซึ่งเป็นคัมภีร์ที่เก่าแก่ของพระพุทธศาสนามีเรื่องราวกล่าวถึงวัฒนธรรมประเพณีในยุคสมัยที่แต่งคัมภีร์หลายประการ จากการคัดเลือกศึกษาชาดกที่มีเนื้อหาสะท้อนวัฒนธรรมประเพณีจำนวน 54 เรื่อง ได้พบข้อมูลที่น่าสนใจเกี่ยวกับพิธีกรรม งานเทศกาล อาหาร เครื่องดื่ม และเครื่องประดับ ดังผลการศึกษาต่อไปนี้

1. พิธีกรรม

ในคัมภีร์มหาเวสตุอาทานได้กล่าวถึงพิธีกรรมที่สืบทอดกันมาแต่โบราณ บางพิธีกรรมยังส่งต่อรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีดังกล่าวไว้จนถึงปัจจุบัน ในชาติกพบพิธีกรรมที่สำคัญ ดังนี้

1.1 พิธีบูชาไฟ

พวกอารยัน (อริยกะ) แต่เดิมนับถือพระอาทิตย์มาก่อน เมื่อทราบข่าวชาวพื้นเมืองนับถือและบูชาไฟ ก็เห็นว่าความเชื่อของพวกตนเข้ากันได้กับชนพื้นเมือง จึงพยายามเผยแพร่ความเชื่อของตนโดยชี้ให้เห็นว่า “ดวงไฟที่ยิ่งใหญ่นั้นคือพระอาทิตย์ จึงควรนับถือพระอาทิตย์ซึ่งเป็นที่มาของไฟทั้งปวงในโลกมนุษย์” (สุนทร ฌ รังษี, 2523: 3) โดยวิธีนี้เองจึงทำให้ความเชื่อของคนพื้นเมืองกับของพวกอารยันผสมผสานกันอย่างกลมกลืน โดยเฉพาะความเชื่อเรื่องเทพเจ้าต่าง ๆ ที่ชนพื้นเมืองเดิมนับถือบูชา ชาวอารยันก็ได้ปรับเปลี่ยนให้มีความนับถือในทางเดียวกัน นอกจากจะนับถือเทพเจ้าแล้วยังได้นับถือวิญญาณบรรพบุรุษของตนเองเช่นเดียวกับเทพเจ้าอีกด้วย ทั้งนี้เพราะเชื่อว่ามนุษย์และสัตว์ทั้งหลายที่ตายไปก็เพียงแต่ร่างกายเท่านั้น (ที่ตายไป) ส่วนวิญญาณยังคงสภาพอยู่และต้องบริโภคอาหารเหมือนกับมนุษย์ ด้วยเหตุนี้จึงมีการเซ่นสรวงวิญญาณ อนึ่งพวกเขายังมีความเชื่อสืบต่อไปอีกว่า “วิญญาณเหล่านั้นมีภพอยู่เบื้องบน การที่จะส่งเครื่องบูชาให้ไปถึงวิญญาณเหล่านั้นก็ด้วยการเผาไฟบูชาขัยญให้ควันลอยขึ้นไป จึงทำให้มีการบูชาขัยญเกิดขึ้น” (พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ), 2538: 11) ซึ่งการบูชาในลักษณะเช่นนี้ นอกจากจะเห็นสิ่งของที่ตนบูชาหมดไปได้แล้ว ควันไฟที่ลอยขึ้นไปก็ยิ่งถือว่าเป็นสื่อที่ทำให้เทพเจ้ารับทราบการกระทำของตนอีกด้วย จนในที่สุดเทพเจ้าเหล่านั้นก็ได้รับการบูชาจากประชาชนอย่างมากมาย

ในช่วงแรกนั้น การบูชาขัยญของชาวอินเดียไม่ได้มีอะไรพิเศษมากนัก ต่อมาเมื่อชาวอารยันได้แบ่งวรรณะเป็น 4 วรรณะดังที่กล่าวมาแล้ว พวกพราหมณ์ถือว่าเป็นวรรณะที่มีบทบาทสำคัญในการเผยแพร่ลัทธิศาสนา ดังนั้นจึงมีโอกาสต่อเติมเสริมแต่งวิธีบูชาไฟให้พิเศษออกไปและพวกพราหมณ์ยังได้รวบรวมบทสวดต่าง ๆ ไว้เป็นหมวดหมู่เรียกว่า

ฤคเวท ซึ่งตอนนั้นควรนับได้ว่าศาสนาพราหมณ์ได้บังเกิดขึ้นแล้วและวิธียูอาอันเป็นข้อปฏิบัติทางศาสนาคือการบูชาโยถุยกัยังเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่ได้รับการสืบทอดสู่อนุชนรุ่นหลังอย่างต่อเนื่อง คัมภีร์มหาวีรศตอวทานได้กล่าวถึงพิธีบูชาไฟไว้ แต่ไม่มีรายละเอียดในพิธีกรรมนี้ อย่างไรก็ตามก็ทำให้อ้างอิงได้ว่า การบูชาไฟมีมาตั้งแต่สมัยก่อนพุทธกาล ดังมีเนื้อหากล่าวไว้ในลิลิตชาดกความว่า

แม้บุตรฤชี่ชื่อเอกคงคะเมื่อกลับไปสู่อาศรมก็นั่งคิดถึงแต่ราชกุมารีนลินี และลักษณะที่น่ารักใคร่ตั้งแต่ศรีษะจรดเท้า (ของนาง) เขาจึงไม่ไปนารากไม้ และผลไม้ม่า ไม่ตักน้ำ ไม่หาฟืน ไม่ปัดกวาดอาศรม และไม่ดูแลไฟสำหรับพิธีบูชาเลย ฤชี่ภาคยปะนั้นเห็นว่ากุมารนั้นมีจิตใจเหม่อลอย จึงถามว่า “เจ้าไม่ผ่าฟืน ไม่ตักน้ำ ไม่ดูแลไฟสำหรับพิธีบูชา เจ้ากำลังคิดถึงอะไรอยู่หรือ”

(มหาวีรศตอวทาน เล่ม 3, 2561: 118)

นอกจากนี้ยังมีเนื้อหาที่กล่าวไว้ในปฐมาวตติชาดก มีเนื้อความตอนหนึ่งว่า

เด็กหญิงนั้นได้ทาตัวฤชี่ด้วยน้ำมันและอาบน้ำให้ เธอได้ดูแลไฟสำหรับพิธีบูชาและเลี้ยงดูฤชี่นั้นด้วยรากไม้ ใบไม้ ดอกไม้ และผลไม้ชนิดต่าง ๆ รวมทั้งหาน้ำผลไม้ชนิดต่าง ๆ มาให้ ในเวลาที่เธอเดินเที่ยวอยู่ในอาศรมและเดินไปเก็บรากไม้ ดอกไม้ ใบไม้ จะมีฝูงกวางและฝูงนกเหล่านั้นแวดล้อมเธอเสมอ

... พอพระราชชาติรสเท่านั้น อำมาตย์ทั้งหลายก็ได้จัดแจงทุกสิ่งทุกอย่างตามทีทรงรับสั่ง ครั้งนั้น ปฐมาวตติกราบทูลถามคานี้กะพระเจ้าพรหมท้าวว่า “ท่านผู้เจริญ ที่อยู่ของท่านอยู่ที่ไหน ไฟ น้ำร้อน และหม้อน้ำของท่านอยู่ที่ไหน นี่เป็นเวลาบูชาไฟของฉันทน์” ครั้งนั้น พระเจ้าพรหมท้าวได้ตรัสกะปฐมาวตติว่า “จงรอสักครู่ พวกเขากำลังนำผ้าห่มที่สะอาดประณีตมาให้เจ้า จากนั้น พวกเราจะไปอาบน้ำในแม่น้ำคงคาด้วยกันแล้วจึงค่อยไปบูชาไฟ”

(มหาวีรศตอวทาน เล่ม 3, 2561: 122, 125)

1.2 พิธีกรรมการบูชาขัณฑ์

ลักษณะการบูชาขัณฑ์หรือทำพิธีกรรมนั้นจะนำเอาสิ่งที่ใช้บูชา เช่น เลือดสัตว์ เนื้อสัตว์ ขนมนม เนย ใส่เข้าไปในกองไฟโดยถือว่า ไฟเป็นทูตของเทพเจ้า สิ่งที่ใช้บูชาจะหมดไปเพราะไฟเผา เปรียบเหมือนกับว่าเทพเจ้าได้สวยแล้ว ควันไฟที่ลอยพุ่งขึ้นสู่เบื้องบน ถือว่าเป็นสื่อกลางหรือสื่อสารให้เทพเจ้าบนสวรรค์ได้รับทราบการกระทำของตนเอง (สุจิตรา รัตน, 2538: 13)

การบูชาขัณฑ์เป็นพิธีกรรมที่ต้องนำสิ่งมีชีวิตทุกชนิด ไม่เว้นสัตว์บก สัตว์น้ำ สัตว์สองเท้า สัตว์สี่เท้า และไม่มีเท้าทั้งหมดมาทำพิธีบูชาขัณฑ์ และก่อนที่จะประกอบพิธีนี้จะต้องสร้างปะรำพิธีพร้อมเตรียมอุปกรณ์ที่เกี่ยวข้องทุกอย่างไว้ให้พร้อม พระราชาต้องทรงสนานพระเศียร เปลื้องพระภูษา เปลื้องพระวรกาย เสด็จขึ้นไปบนปราสาทชั้นบน จากนั้นจึงเริ่มทำการบูชาด้วยการเอาธูปที่ทำจากดอกไม้มีกลิ่นหอม ทรงประนมหัตถ์ ประคองอัญชลิน้อมไหว้ทิศทั้งสี่ พร้อมทั้งตรัสเชิญเหล่าฤๅษีผู้บรรลุนานสี่ รุ่งแจ้งอภิญญาหามีฤทธิ์และอานุภาพมาก ที่ประจำอยู่ทั้ง 4 ทิศให้มายังปะรำพิธีบูชาขัณฑ์ เมื่อฤๅษีเหล่านั้นเหาะมาแล้ว พระราชาจะทรงเชิญเหล่าฤๅษีให้ตรวจดูความพร้อมและความเรียบร้อยของปะรำและอุปกรณ์ต่าง ๆ ในพิธีเพื่อขอคำแนะนำ ของบูชาต้องหามาจนกว่าจะครบจึงจะเริ่มพิธีกรรมดังกล่าวได้ ในการนี้จะมีการเชิญพระราชาจากที่ต่าง ๆ หลายร้อยพระองค์ มาร่วมงานด้วย ซึ่งในพิธีนี้จะต้องฆ่าสัตว์ที่นำมาบูชาขัณฑ์ทั้งหมด เพราะมีความเชื่อว่า สัตว์ที่ถูกฆ่าในพิธีนี้จะได้ขึ้นสวรรค์และจะบังเกิดในสวรรค์เท่ากับจำนวนของสัตว์ที่ถูกฆ่า จนเป็นเหตุให้พระโพธิสัตว์กล่าวขยับยั้งพิธีนี้และอธิบายหลักกฏศุลกรมบถ 10 ให้พระราชาได้คิด มีสติ ปลอ่ยสัตว์เหล่านั้นทั้งหมดเป็นอิสระ แล้วหันมาทำทาน รักษาศีล ประพฤติธรรม ซึ่งพิธีบูชาขัณฑ์นี้ได้กล่าวถึงไว้ในกนิริชาดก มีเนื้อความส่วนหนึ่งว่า

*ครั้งนั้นพระเจ้าสุจันทรimesทรงรับสั่งให้ตระเตรียมการบูชาขัณฑ์ที่ยิ่งใหญ่ว่า
 “เราจักบูชาขัณฑ์ด้วยสิ่งมีชีวิตทุกชนิด” พระองค์จึงได้สั่งพวกนายพรานทุกคนที่อยู่
 ในแคว้นของพระองค์ว่า “เราจักบูชาขัณฑ์ด้วยสิ่งที่มีชีวิตทุกชนิด พวกท่านจงนำ
 สิ่งมีชีวิตทุกชนิดมา ทั้งสิ่งมีชีวิตที่อยู่บนบก ทั้งไม่มีเท้า มีสองเท้า มีสี่เท้า และ*

มีหลายเท่า” พระองค์ทรงรับสั่งแก่กระทั้งชาวประมงว่า “พวกท่านจงนำสิ่งมีชีวิต
ที่อยู่ในน้ำทุกชนิดมา เราจักบูชาด้วยสิ่งมีชีวิตทั้งปวง”

... เมื่อปะรำพิธีบูชาของพระเจ้าสุจันทริมะได้เตรียมอุปกรณ์ทุกอย่าง
ไว้พร้อมแล้ว จากนั้นพระราชาราชจึงทรงสนานพระเศียร เปลื้องพระภูษา เปลือย
พระวรกาย เสด็จขึ้นสู่ปราสาทชั้นบน แล้วทำการบูชาด้วยธูปที่ทำด้วยดอกไม้
มีกลิ่นหอม ทรงประคองอัญชลิน้อมไหว้ทิศทั้งสี่แล้วตรัสว่า “ข้าพเจ้าขออัญเชิญ
ฤๅษีทั้งหลายผู้มีโชค ผู้ได้บรรลุมานสิ รู้แจ้งอภิญญาทำ มีฤทธิมาก มีอำนาจพมาก
เหาะไปในอากาศได้ ผู้ประจำในทิศตะวันออก ทิศใต้ ทิศตะวันตกและทิศเหนือ
มายังปะรำพิธีบูชาญนี้” ครั้งนั้นฤๅษีทั้งหลายผู้ได้บรรลุมานสิ รู้แจ้งอภิญญาทำ
มีฤทธิมาก มีอำนาจพมาก จึงทำสมาธิเหาะไปยังปะรำพิธีบูชาญทางอากาศด้วยฤๅษี
ครั้งนั้นพระเจ้าสุจันทริมะทอดพระเนตรเห็นฤๅษีเหล่านั้นมาที่ปะรำพิธีบูชาญ
จึงมีพระทัยยินดีและเกิดปีติโสมนัส ทรงกราบลงแทบเท้าฤๅษีเหล่านั้น แล้วตรัสคำนี้
ว่า “ขอท่านผู้มีโชคทั้งหลายจงตรวจดูปะรำพิธีบูชาญว่ามีของครบถ้วนบริบูรณ์
หรือไม่” ครั้งนั้น ฤๅษีเหล่านั้นเมื่อตรวจดูแล้วจึงถวายพระพรคำนี้แด่พระเจ้า
สุจันทริมะว่า “ข้าแต่มหाराช ปะรำพิธีบูชาญมีของทุกอย่างครบถ้วน ขาดเพียง
สิ่งเดียว” พระราชตรัสถามว่า “ขาดอะไร” ฤๅษีทั้งหลายถวายพระพรว่า “ข้าแต่
สมมติเทพ ขาดกนิรี” ครั้งนั้น พระเจ้าสุจันทริมะจึงรับสั่งนายพรานทั้งหลายว่า
“ฤๅษีผู้มีโชคเหล่านั้นต้องการกนิรีมาไว้ในปะรำพิธีบูชาญ พวกท่านจงไป จงพยายาม
นำกนิรีมาให้เรา” เป็นต้น

(มหาวัสตอวทาน เล่ม 2, 2557: 80-81)

1.3 พิธีตั้งชื่อหรือขนานพระนาม

ชาตกในคัมภีร์มหาวัสตอวทานไม่ได้กล่าวถึงรายละเอียดว่าพิธีตั้งชื่อหรือขนาน
พระนามนี้ จะกระทำหลังเด็กคลอดแล้วกี่วัน แต่ได้กล่าวถึงพิธีนี้ว่า ได้มีการเฉลิมฉลอง
7 วัน 7 คืน ซึ่งจะมีการเชื้อเชิญเหล่าญาติสนิทมิตรสหายมาร่วมพิธี ในพิธีดังกล่าวจะมี
พราหมณ์เป็นผู้กระทำพิธีให้ โดยถือว่าเด็กแรกเกิดจนถึงวันตั้งชื่อเป็นช่วงเวลาของเด็ก

ยังไม่สะอาดบริสุทธิ์สำหรับครอบครัว ฉะนั้น การทำพิธีตั้งชื่อเป็นการทำเด็กสะอาดที่จะอาศัยอยู่ร่วมกับคนในครอบครัว ชาวฮินดูจึงให้ความสำคัญกับการตั้งชื่อเด็กมาก พรหมณโหราจารย์จะประชุมปรึกษากันตรวจสอบตำราและนักษัตริที่เด็กเกิด หรือตั้งชื่อตามลักษณะพิเศษที่เด็กเกิดมา ซึ่งในคัมภีร์นี้ได้มีเนื้อหาเกี่ยวกับพิธีตั้งชื่อในกุตซาคกว่า

ครั้งนั้น ในปัจฉิมยามแห่งราตรีอันเป็นกาลสมัยที่อรุณทอแสง พระกุมารผู้นำเลื่อมใส งดงาม มีลักษณะเรียบร้อยและมีผิวพรรณเปล่งปลั่งดั่งทอง ได้ปรากฏขึ้นจากลำอ้อยนั้นทางโคนต้น ครั้งนั้นพระเทวีสุริยราชทรงรับพระกุมารนั้นไว้ ฝ่ายพระเจ้าสุพันธุทรงพระเนตรเห็นพระกุมารนั้นปรากฏขึ้นจากลำอ้อยจึงมีความประหลาดพระทัยว่า “น่าอัศจรรย์ที่สัตว์เช่นนี้ปรากฏขึ้นจากลำอ้อย” ครั้งนั้นพระเจ้าสุพันธุทรงประกอบพิธีเฉลิมฉลองการประสูติที่นารีนรมย์แก่พระกุมารตลอดเจ็ดคืน ทรงแจกข้าว น้ำ ของเคี้ยวของบริโภค ของหอม มาลัย เครื่องลูบไล้ และผ้า ทรงเจกนํ้ามันงา เนยใส และเครื่องตีชนิดต่าง ๆ แก่สมณะและพรหมณคนกัมพรา คณเรว้อนและมวลมหาชนอื่น ๆ ด้วย หมู่พระญาติก็มาประชุมกันเป็นหมู่มากใหญ่ พระราชาหลายร้อยพระองค์ก็เสด็จมาพร้อมกัน พรหมณหลายพันคนก็มาพร้อมกัน ความบันเทิงยิ่งใหญ่เป็นไปในพระราชวังของพระเจ้าสุพันธุ เครื่องดนตรีหลายร้อยอย่างถูกบรรเลงและการขับร้องหลายร้อยอย่างได้ดำเนินไป พระนครทั้งหมดได้มีการเฉลิมฉลองตลอดสัปดาห์ ลำดับนั้นพระราชาทรงประกอบพิธีเฉลิมฉลองการประสูติตลอดสัปดาห์ ครั้นล่วงพ้นหนึ่งสัปดาห์แล้ว แต่่นั้นพระเจ้าสุพันธุทรงเชิญพรหมณ ปุโรหิต และราชาจารย์ทั้งหลายมาปรึกษาว่า “ท่านผู้เจริญทั้งหลาย พวกท่านจงชานพระนามที่เหมาะสมแก่พระกุมารเถิด” ครั้งนั้น พรหมณ ปุโรหิต และราชาจารย์เหล่านั้นคิดว่า “พระกุมารนี้ประสูติจากลำอ้อย ขอพระกุมารนี้จึงมีพระนามว่าอิกษวาภูเถิด” ครั้งนั้น พรหมณเหล่านั้นจึงกราบทูลพระราชาว่า “ข้าแต่มหาราช เนื่องจากพระกุมารนี้ประสูติจากลำอ้อย ขอพระกุมารนี้จึงมีพระนามว่าอิกษวาภูเถิด”

(มหาวัสตุดวาทน เล่ม 2, 2557: 315-316)

นอกจากนี้ยังปรากฏพิธีการตั้งชื่อในกุศชาดกอีกตอนหนึ่งความว่า

ครั้งนั้น พระเจ้าอิกษวากุได้สดับเกี่ยวกับบุรุษประณของพระกุมาร 499 พระองค์เหล่านั้นแล้วก็ทรงเบิกบานยินดี พระราชาทรงทำพิธีฉลองการประสูติที่ นำรีนรมย์ตลอดลำดับดาห์แก่พระกุมารผู้มีรูปงดงามเหล่านั้น ยกเว้นพระโอรสของ พระนางอลินทา (พระราชา) ทรงให้แจกข้าว น้ำ ของเคี้ยวของบริโภค ผ้า ของหอม มาลัย เครื่องลูบไล้ ทรงให้แจกน้ำมันงา น้ำมันเนยใสและเครื่องตีชนิดต่าง ๆ แก่ คนในบรรดาสมาณะ พรหมณ์ คนกำพร้าและคนจรจัดทั้งหลาย ทรงแต่งตั้งแม่นม สี่คนเพื่อพระกุมารแต่ละพระองค์ คนหนึ่งนวดน้ำมันแก่พระกุมารและกล่อมให้ หลับ คนหนึ่งเช็ดอุจจาระและปัสสาวะ คนหนึ่งให้นม อีกคนหนึ่งอุ้มด้วยแขน พระราชาไม่ได้พระราชทานแม่นมแก่พระโอรสของพระนางอลินทาเทวี แต่ พระองค์ทรงพระราชทานหญิงรับใช้ส่วนพระองค์คนหนึ่งแก่พระนางอลินทาเทวี ครั้งนั้น พระกุมารเหล่านั้นทรงเจริญวัยและทรงเติบโตขึ้นด้วยประการฉะนี้ จากนั้น พระเจ้าอิกษวากุทรงขนานพระนามที่มีคำว่ากุสะแก่พระกุมารทั้ง 500 พระองค์เหล่านั้น พระองค์ทรงขนานพระนามที่มีคำว่ากุสะแก่พระกุมารทั้งหมด เป็นต้นอย่างนี้ คือ องค์หนึ่งมีพระนามว่าอินทรกุสะ องค์หนึ่งมีพระนามว่า พรหมกุสะ องค์หนึ่งมีพระนามว่าเทวกุสะ องค์หนึ่งมีพระนามว่ากุสมุทกุสะ องค์หนึ่ง มีพระนามว่าทรมุทกุสะ องค์หนึ่งมีพระนามว่ารัตนกุสะ องค์หนึ่งมีพระนามว่า ฤชิกุสะ องค์หนึ่งมีพระนามว่ามหากุสะ องค์หนึ่งมีพระนามว่าหังสกุสะ องค์หนึ่ง มีพระนามว่าโกรณกุสะ องค์หนึ่งมีพระนามว่ามยุรกุสะ (แต่) ทรงขนานพระนาม พระโอรสของพระนางอลินทาเทวีว่ากุสะอย่างเดียว

(มหาวิสตุตวาทน เล่ม 2, 2557: 323)

1.4 พิธีแต่งงาน

ชายหนุ่มหลังจากสำเร็จการศึกษาและประกอบอาชีพอย่างใดอย่างหนึ่งจน เชี่ยวชาญแล้วก็จะเริ่มสร้างฐานะมีครอบครัว การแต่งงานจึงเป็นจุดเริ่มต้นในการสร้าง ครอบครัว ผ่านการมีเพื่อนใหม่และการติดต่อกับคนแปลกหน้า มีความรัก รวมถึงความ

ยินยอมของผู้ปกครอง การพิจารณาเรื่องวรรณะหรือความแตกต่างทางชนชั้นแทบจะไม่ปรากฏให้เห็น ดังตัวอย่างในคัมภีร์ปาลชาดก (มหาวัสตุดวาทาน เล่ม 3, 2561: 142) ที่กล่าวถึงพราหมณ์หนุ่มอุปกะหลงรักหญิงสาว ใช้ความพยายามจนนางใจอ่อนรับรักเขา ในเทศกาลวันเพ็ญ และได้เฉลิมฉลองเทศกาลนั้นกับนางอย่างมีความสุข อีกตัวอย่างหนึ่งคือความรักที่นำอัศจรรย์ใจของบุตรอำมาตย์กับหญิงคนยาก ซึ่งนางได้ตกหลุมรักบุตรอำมาตย์ทันทีที่พบหน้าจึงได้เชิญเขาไปปรนนิบัติบำเรออย่างดียิ่ง (มหาวัสตุดวาทาน เล่ม 3, 2561: 30-31) รวมทั้งเรื่องความรักของพระธิดาที่พบพระราชกุมารซึ่งกำลังบรรทมหลับอยู่ในราชยาน พระธิดารู้สึกรักพระราชกุมารทันทีตั้งแต่แรกเห็น โดยเชื่อว่าความรักที่เกิดขึ้นไม่ใช่เรื่องผิดวิสัย แต่เป็นเพราะบุพเพสันนิวาสที่ทั้งสองเคยอยู่ร่วมกันในชาติก่อน ๆ เป็นปัจจัยส่งเสริม กระทั่งทั้งคู่ได้อภิเษกและปกครองบ้านเมืองในเวลาต่อมา ดังปรากฏในเรื่องปุณยวันตชาดก (มหาวัสตุดวาทาน เล่ม 3, 2561: 33) ข้อมูลที่สะท้อนในชาดกเหล่านี้ถือเป็นข้อยกเว้นสำหรับการปฏิบัติทั่วไปเกี่ยวกับเหตุการณ์ที่สำคัญที่สุดในชีวิต เพราะโดยทั่วไปการแต่งงานและกระบวนการแต่งงานทั้งหมดขึ้นอยู่กับบิดามารดา และการพิจารณาเรื่องวรรณะถือเป็นความสำคัญอีกอย่างหนึ่งในการแต่งงานเช่นนี้โดยทั่วไปพราหมณ์จะมีภรรยาวรรณะพราหมณ์ และเจ้าชายจะแต่งงานกับเจ้าหญิงที่มีสถานะเดียวกัน การแต่งงานระหว่างครอบครัวต้องมีพื้นฐานสำคัญคือความบริสุทธิ์ของสายเลือด แต่สิ่งเหล่านี้จะไม่มีการแต่งงานข้ามวรรณะ เพราะเด็กที่เกิดมาจะจัดเป็นคนนอกวรรณะ (outcast) ตามหลักความเชื่อของศาสนาฮินดู อย่างไรก็ตาม จากเหตุผลที่มีการแต่งงานในวรรณะเดียวกันก็เชื่อว่าจะได้รับความยินยอมจากบิดามารดาเสมอไป เพราะบางครั้งจำเป็นต้องมีความสามารถหรือมีความเชี่ยวชาญในการประกอบอาชีพด้วย เป็นการยืนยันกับทางบิดามารดาฝ่ายหญิงว่าจะสามารถดูแลบุตรสาวของตนเองได้ ดังตัวอย่างในเรื่องอมราชาดก (มหาวัสตุดวาทาน เล่ม 2, 2557: 75-76) ซึ่งเนื้อหากล่าวถึงบิดาของนางอมราไม่ยอมยกนางให้กับมหาษัตริย์จนกว่าจะแสดงความสามารถในฝีมือทำให้เป็นที่ยอมรับเท่านั้นจึงจะยินยอมให้แต่งงานกัน และเขาก็สามารถแสดงผลงานจนทำให้บิดาของนางยอมรับยกนางให้แต่งงานกับเขาในที่สุด

ในบางกรณี พรหมณีได้เข้ามามีบทบาทในการจัดหาเจ้าสาวและจัดงานพิธีสมรส ถวายแก่กษัตริย์ ดังตัวอย่างรายละเอียดในเรื่องกษัตราดก (มหาวิสต์ตอวทาน เล่ม 2, 2557: 313-365) แสดงให้เห็นว่า การแต่งงานเป็นการจัดการของผู้ใหญ่ที่มีอำนาจ ไม่มีสิทธิ์ เลือกว่าใครจะแต่งงาน และกว่าภรรยาจะรู้ว่าสามีมีอภลักษณ์ก็ใช้ชีวิตอยู่ด้วยกันก่อนแล้ว หลังจากได้เห็นหน้าตาของสามีจึงเป็นเหตุให้นางรับไม่ได้ หนีกลับบ้านเมืองของตนเอง สามีจึงต้องใช้ความพยายามทุกอย่างเพื่อให้นางกลับมาใช้ชีวิตร่วมกับตนดังเดิม

การมีเพื่อนคู่ชีวิตอยู่ด้วยกันตลอดชีวิตนั้นไม่ใช่เรื่องง่าย เพราะต้องขึ้นอยู่กับความรัก ความรักดี และความเข้าใจซึ่งกันและกัน ดังนั้นในการแต่งงาน สามีและภรรยาควรจะมี ความผูกพันกัน ไม่ทอดทิ้งกัน การให้และรับสินสอดทองหมั้นนั้นเป็นหลักปฏิบัติทั่วไป ที่สังคมยอมรับ การแต่งงานยังถือเป็นส่วนประกอบสำคัญที่ทำให้ชีวิตสมบูรณ์ ราบรื่น ที่ยังไม่ได้แต่งงานและไม่ได้ให้กำเนิดบุตรชาย ชีวิตก็ยังไม่สมบูรณ์ ด้วยเหตุนี้ การ แยกบ้านที่ความรับผิดชอบในชีวิตสมรสและกลายเป็นเจ้าของบ้านนั้น สามีและภริยา จึงมีความผูกพันกัน ในการหาเลี้ยงครอบครัวเป็นหน้าที่ของสามี ส่วนภริยามีหน้าที่ ดูแลบ้าน และร่วมกันให้กำเนิดบุตรเพื่อสืบต่อวงศ์ตระกูลต่อไป

พิธีแต่งงานในวัฒนธรรมประเพณีของอินเดียไม่เพียงแต่เป็นความจำเป็นทางสังคม เท่านั้น แต่เป็นหน้าที่ทางศาสนา ในสมัยอุปนิษิต สังคมฮินดูได้มีระบบอาศรมธรรมขึ้นมา ชาวฮินดูจะต้องประพฤติตามทุก ๆ อาศรมจนกว่าจะได้บรรลุโมกษะ การแต่งงานอยู่ใน ระยะเวลาที่ 2 ของชีวิต คือ ช่วงกฤตสร์ เป็นช่วงที่คู่บ่าวสาวตกลงใจจะสืบสกุล การแต่งงาน แบ่งเป็น 8 ชนิด คือ 1) พรหมวิวาหะ เป็นการแต่งงานที่ชาวฮินดูถือว่าเป็นประเสริฐที่สุด บิดาได้ยกลูกสาวของตนให้แก่ชายผู้มีความประพฤติและการศึกษาดี ฝ่ายชายเองก็ยอมรับ ฝ่ายหญิงไว้เป็นภรรยาอย่างเต็มใจและให้เกียรติโดยไม่เรียกสินสอดทองหมั้นใด ๆ ทั้งสิ้น 2) ไทววิวาหะ การแต่งงานที่บิดาของฝ่ายหญิงได้มอบบุตรสาวของตนแก่ฤๅษีผู้นำพิธี บูชายัญในฐานะเป็นทักษิณาหรือเครื่องบูชายัญ 3) อารชวิวาหะ การแต่งงานที่ฝ่ายชาย มอบโคหรือกระบือ หรือทั้งสองอย่างแก่บิดาฝ่ายเจ้าสาว แล้วได้แต่งงานกับลูกสาว ของเขา 4) ประชาปัตยวิวาหะ เป็นการแต่งงานที่ฝ่ายชายและบิดาเจ้าสาวตกลงใจกัน โดยมีเงื่อนไข เช่น จะประกอบธุรกิจการงาน หรือทำหน้าที่ทางศาสนาบางอย่างร่วมกัน

เป็นต้น 5) อสุรวีวาทะ เป็นการแต่งงานที่ฝ่ายชายให้ทรัพย์สินเงินทองแก่ญาติฝ่ายหญิง หรือให้แก่เจ้าสาวแล้วได้แต่งงานกับเธอ 6) คานธรวีวาทะ เป็นการแต่งงานที่ฝ่ายชาย และฝ่ายหญิงร่วมกันจัดขึ้นเองจากความพอใจของทั้งสองคน โดยที่พ่อแม่และญาติของ ทั้งสองฝ่ายไม่ได้รับทราบด้วย 7) รากษสวีวาทะ เป็นการแต่งงานที่ฝ่ายชายใช้กำลังบังคับ แย่งชิงและขู่เชิญฝ่ายหญิงหลังจากที่ได้ทำร้ายพ่อแม่และญาติพี่น้องของฝ่ายหญิงแล้ว 8) ไปศางวีวาทะ เป็นการแต่งงานที่ฝ่ายหญิงถูกล่อลวง มอมยา หรือถูกลักลอบ ลักษณะนี้ เป็นการแต่งงานที่ชาวฮินดูดูถูกเหยียดหยามมากที่สุด (Pandey, 1978: 156-169; ปัทมา นาครธรณ, 2556: 425; วิทยา ศักยาภินันท์, 2549: 106-108)

พิธีแต่งงานที่พบในคัมภีร์มหาวีรสูตอวทาน ถึงแม้จะไม่ได้กล่าวถึงรายละเอียดของ พิธีแต่งงานมากนัก แต่ก็สามารถแยกประเภทรูปแบบของการแต่งงานได้ ตัวอย่าง การแต่งงานที่เจ้าบ่าวไปขอเจ้าสาวโดยที่บิดาของเจ้าสาวพอใจและยินดียกลูกสาวให้ ซึ่งกล่าวถึงไว้ในกฤษชาดก มีเนื้อความว่า

ครั้งนั้น อำมาตย์ มนตรี พราหมณ์ ปุโรหิตและราชาจารย์แม่เหล่านั้น เดินทางไปถึงเมืองชื่อว่ากันยกุลพะชะในชนบทชื่อศูรเสนะตามลำดับ ครั้งนั้น พวกเขา ได้เข้าไปเฝ้าพระเจ้าเมนทรกะผู้เป็นราชาแห่งมัทระกะถึงที่ประทับ เมื่อถวายพระพร พระราชาและยืนอยู่เบื้องพระพักตร์แล้วจึงกราบทูลคำนี้ว่า “ข้าแต่มหाराช พระเจ้ากฤษณะผู้เป็นบุตรเขยของพระองค์ทรงถามถึงสุขภาพของพระองค์พร้อมทั้ง บริวาร ขอพระองค์ได้โปรดพระราชทานพระธิดาสุทรรคนาแก่หม่อมฉันเพื่อเป็น มเหสีตามที่มหाराชทรงให้สัญญาไว้เถิด” ครั้งนั้น พระเจ้าเมนทรกะกำลังสำราญ พระทัยกับอำมาตย์ มนตรี พราหมณ์ ปุโรหิตและราชาจารย์เหล่านั้น จึงพระราชทาน ผ้า เครื่องประดับ และเครื่องบริโภคทั้งหลายอันควรแก่พระราชา ครั้งนั้น อำมาตย์ และมนตรีเหล่านั้นพักอยู่ในเมืองนั้นพอสมควรแล้วจึงกราบทูลพระเจ้า มเหนทรกะว่า “ข้าแต่มหाराช พวกข้าพระองค์พำนักอยู่นานแล้ว ขอพระองค์ จงประกอบพิธีวิวาห์เถิด พวกข้าพระองค์จะกลับไป” ครั้งนั้น พระเจ้าเมนทรกะนั้น ทรงประกอบพิธีวิวาห์ด้วยราชฤทธิอันยิ่งใหญ่และด้วยราชานุกาพอันยิ่งใหญ่ที่มี เสียงโห่ร้อง เสียงกลองเกรี เสียงกลองมฤทังคะ เสียงกลองปทุมู และการเป่าสังข์

ของหมู่ชนหมู่ใหญ่ แล้วพระราชทานพระธิดาสุทรรคมาเพื่อเป็นพระมเหสีของ
พระเจ้ากษะ ครั้นนั้นอำมาตย์และปโรหิตเหล่านั้นครั้งประกอบพิธีวิวาห์แล้ว
จึงกราบทูลลาพระเจ้ามเหษทรกลับไปจนไปถึงป่าใกล้เมืองพาราณสีตามลำดับ
ครั้งนั้น พระราชธิดาสุทรรคมาได้รับเชิญเข้าสู่เมืองพาราณสีด้วยเครื่องสักการะ
อันยิ่งใหญ่และด้วยขบวนเสด็จอันยิ่งใหญ่ด้วยประการฉะนี้ ครั้งนั้นพระราชธิดา
สุทรรคมาเมื่อได้รับการอัญเชิญเข้าไปในราชตระกูลจึงเสด็จเข้าไปในที่ที่พระนาง
อลินทาเทวีผู้เป็นพระสัสสุประทับ เมื่อถวายบังคมแทบพระบาทของพระสัสสุ
ด้วยเศียรเกล้าแล้วจึงประทับอยู่เบื้องหน้า ครั้งนั้น พระนางอลินทา มหาเทวี
ทอดพระเนตรเห็นหญิงสาวนั้นแล้วทรงมีความปีติยินดีและมีความโสมนัส

(มหาวีศตuvatana เล่ม 2, 2557: 330)

หรือตัวอย่างการแต่งงานที่เจ้าบ่าวและเจ้าสาวจับมือกันเดินรอบกองไฟ ก็มีกล่าวไว้
ในลิลีชาตก ดังมีเนื้อความว่า

เมื่อฤๅษีหนุ่มได้ฟังดาบสินีเหล่านั้น เขาพร้อมด้วยราชกุมารินลินีจึงกลับไป
อาศรมชื่อสาหัญชนีเพื่อพบฤๅษีกายปะผู้เป็นบิดา เมื่อกราบแทบเท้าของบิดาแล้ว
จึงบอกเรื่องที่เกิดขึ้นทั้งหมดพร้อมกับราชกุมารินลินี ฤๅษีนั้นมีความคิดตั้งนี้ว่า
“ฤๅษีหนุ่มนี้ไม่อาจอยู่ในอาศรมนี้ได้โดยเว้นจากราชกุมารินลินี คนทั้งสองนั้นม
ีความผูกพันและมีความรักต่อกันและกัน” ฤๅษีนั้นจึงกล่าวกะฤๅษีหนุ่มชื่อเอกกตุงคะ
ผู้เป็นบุตรของตนว่า “ลูกเอ๋ย ราชกุมารินลินีนี้ได้แต่งงานกับเจ้าแล้ว เมื่อเจ้าได้อ่าง
พระอัคนีเป็นพยาน ประกอบพิธีด้วยน้ำและจับมือกัน นี้คือภรรยาของเจ้าและเจ้า
ก็เป็นสามีของนาง เจ้าทั้งสองไม่อาจทอดทิ้งกันและกันได้ จงไปสู่เมืองพาราณสี
กับนางเถิด” ครั้งนั้น คนทั้งสองจึงกราบแทบเท้าของฤๅษี ทำประทักษิณ และไหว้
แม่กวางแล้วจึงไปสู่เมืองพาราณสี เมื่อถึงแล้วจึงเข้าไปเฝ้าพระเจ้ากาติ พระราชาได้
พระราชทานพระตำหนักที่เหมาะสมพร้อมด้วยบริวาร พรม เบาะที่นุ่ม และเครื่อง
อุปโภคบริโภคทั้งปวงแก่ฤๅษีหนุ่ม แล้วได้อภิเษกเขาในตำแหน่งพระยุพราช

(มหาวีศตuvatana เล่ม 3, 2561: 119-120)

จะเห็นได้ว่า ในคัมภีร์มหาวัสตฺถวทานมีตัวอย่างพิธีแต่งงานอยู่ในชาดกหลายเรื่องด้วยกัน พิธีแต่งงานจึงเป็นพิธีสำคัญอย่างหนึ่งในช่วงชีวิตของมนุษย์เพราะเป็นการเริ่มต้นใช้ชีวิตร่วมกันของคนสองคน สิ่งที่สะท้อนให้เห็นได้ชัดเจนคือการแต่งงานควรเหมาะสมและทัดเทียมกันในระบอบวรรณะดังตัวอย่างเรื่องกุตชาดก ส่วนการแต่งงานที่เกิดจากความรักความพอใจเป็นพื้นฐานโดยไม่ได้คำนึงถึงชาติตระกูลหรือวรรณะเห็นได้จากตัวอย่างที่เหลือ

2. งานเทศกาล

เนื้อหาในคัมภีร์มหาวัสตฺถวทานสะท้อนให้เห็นเทศกาลที่จัดขึ้นในสังคม มีการเฉลิมฉลองเทศกาลต่าง ๆ เช่น การเกิด การตั้งชื่อ หรือเทศกาลประจำท้องถิ่น เป็นต้น ดังตัวอย่างที่มีการเฉลิมฉลองการประสูติและการขนานพระนามพระโอรสของพระเจ้าสุพันธู์ในกุตชาดก ซึ่งการเฉลิมฉลองการประสูตินี้ได้กระทำต่อเนื่องกันตลอด 7 วัน 7 คืน หมู่ญาติต่างมาร่วมแสดงความยินดีและร่วมเฉลิมฉลอง มีการแจกทานซึ่งประกอบด้วย ข้าว น้ำ ของขบเคี้ยว ของบริโภคนิยม ของหอม ฯลฯ และเครื่องดื่มต่าง ๆ เป็นต้น แก่บุคคลทุกหมู่เหล่ามีสมณพราหมณ์ คนกำพร้า คนเร่ร่อน เป็นต้น หลังจากเฉลิมฉลองการประสูติครบ 7 วัน 7 คืนแล้ว จะมีการเชิญพราหมณ์บุโรหิตมาร่วมประชุมปรึกษากันเพื่อขนานพระนามพระโอรส หลังจากขนานพระนามแล้ว พระราชาที่พระราชทานเลี้ยงของบริโภคนิยมและพระราชทานเงินทองมากมายก่อนจะส่งกลับ ดังมีตัวอย่างเนื้อความในกุตชาดกว่า

พระเจ้าสุพันธู์ทรงประกอบพิธีเฉลิมฉลองการประสูติที่นำรีนรมย์แก่พระกุมารตลอดเจ็ดคืน ทรงแจกข้าว น้ำ ของเคี้ยวของบริโภค ของหอม มาลัย เครื่องลูบไล้ และผ้า ทรงแจกน้ำมันงา เนยใส และเครื่องดื่มชนิดต่าง ๆ แก่สมณะและพราหมณ์ คนกำพร้า คนเร่ร่อนและมวลมหาชนอื่น ๆ ด้วย หมู่พระญาติก็มาประชุมกันเป็นหมู่มาก พระราชาหลายร้อยพระองค์ก็เสด็จมาพร้อมกัน พราหมณ์หลายพันคนก็มาพร้อมกัน ความบันเทิงยิ่งใหญ่นี้เป็นไปในพระราชวังของพระเจ้าสุพันธู์ เครื่องดนตรีหลายร้อยอย่างถูกบรรเลงและการขับร้องหลายร้อยอย่าง

ได้ดำเนินไป พระนครทั้งหมดได้มีการเฉลิมฉลองตลอดสัปดาห์ ลำดับนั้นพระราช
ทรงประกอบพิธีเฉลิมฉลองการประสูติตลอดสัปดาห์ ครั้นล่วงพ้นหนึ่งสัปดาห์แล้ว
แต่นั้นพระเจ้าสุทนต์ทรงเชิญพราหมณ์ บุโรหิต และราชาจารย์ทั้งหลายมาปรึกษาว่า
“ดูก่อนท่านผู้เจริญทั้งหลาย พวกท่านจงชมนานพระนามที่เหมาะสมแก่พระกุมาร
เถิด” ครั้งนั้น พราหมณ์ บุโรหิต และราชาจารย์เหล่านั้นมีความคิดว่า “พระกุมารนี้
ประสูติจากลำอ้อย ขอพระกุมารนี้จะมีพระนามว่าอิกษวากูเถิด” ครั้งนั้น พราหมณ์
เหล่านั้นจึงกราบทูลพระราชว่า “ข้าแต่มหาราช เนื่องจากพระกุมารนี้ประสูติจาก
ลำอ้อย ขอพระกุมารนี้จะมีพระนามว่าอิกษวากูเถิด” ครั้งนั้น พระเจ้าสุทนต์นั้น
ได้สดับพระนามของพระกุมารจากสำนักของพราหมณ์ทั้งหลายก็ทรงมีความปีติ
ยินดี พระองค์จึงได้ชมนานพระนามเช่นนั้นแก่พระกุมาร แม้คนอื่น ๆ เมื่อได้ยิน
พระนามของพระกุมารต่างก็ยินดี ครั้งนั้น พระเจ้าสุทนต์ทรงพระราชทานเลี้ยง
ของเคี้ยวของบริโภคมากมายแก่พราหมณ์เหล่านั้น ครั้นพระราชทานเงินและทอง
มากมายแล้วจึงส่งกลับไป

(มหาเวสตุวทาน เล่ม 2, 2557: 315-316)

การจัดงานเฉลิมฉลองหรือจัดงานรื่นเริงบันเทิงร่วมแสดงความยินดีในโอกาสที่
คนที่รักได้กลับสู่บ้านเกิดหลังจากพลัดพรากจากกันมานาน ดังตัวอย่างในกนิรีชาดกที่
นางมโนหรา ธิดาของพญากินนรชื้อทรมะได้เห็นจากพระสุธนกลับมาบ้านเกิดที่เขาไกลาส
ได้มีการประดับตกแต่งสถานที่ต่าง ๆ อย่างงดงามวิจิตรด้วยทอง แก้วไพฑูรย์ และรัตนะ
ผสมผสานกับความอุดมสมบูรณ์ของไม้ดอกไม้ผล เช่น ไม้ดอกอติมุทกะ (โนรา) จัมปกะ
(จำปา) วารชิกะ (มะลิ) มัลลิกะ (มะลิลา) เป็นต้น ขณะเดียวกันกินนรทั้งหลายบ้างก็เป่า
ขลุ่ย บ้างก็เล่นดนตรี บ้างก็ขับร้องด้วยน้ำเสียงที่ไพเราะอยู่รอบ ๆ นางมโนหรา ทำให้
เห็นภาพงานเฉลิมฉลองที่มีความสุข ยินดีปรีดาอย่างยิ่ง ดังเนื้อความในกนิรีชาดกว่า

บนยอดเขาไกลาส พระกุมารได้ทอดพระเนตรเห็นเมืองชื่อนิรติของ
พญากินนรชื้อทรมะที่สร้างขึ้นอย่างประณีตงดงามด้วยทองล้วน ๆ ประดับด้วย
อุทยานหนึ่งพัน ประดับด้วยสระโบกขรณีที่ทำด้วยรัตนะทุกชนิด ประดับด้วย

แผ่นกระดานและบันไดแก้วไฟทิวรี่ที่ประดับรัตนหุขชนิด แวดล้อมด้วยแท่น
 ที่ทำจากรัตนหุขเจ็ดประการ ดาราตาศด้วยดอกกุบล ดอกปทุม ดอกโกมุท และ
 ดอกบุณฑริกที่หอมอบอวล มีขอบสระทำด้วยรัตนหุข มีเรือที่วิจิตรตระการตา
 ประดับด้วยรัตนหุขนานาชนิด งดงามราวกับฤดูใบไม้ผลิลอยอยู่และมีเรืออื่น ๆ อีก
 มากมายหลายชนิดลอยอยู่ เมื่อนั้นปกคลุมด้วยต้นไม้ชนิดต่าง ๆ หลายพันชนิด
 ที่อุดมสมบูรณ์ด้วยดอก ใบ และผล งดงามด้วยดอกอโศกมุกตะกะ จัมปกะ วารชิกะ
 มัลลิกะ สุมณะ นวมาลิกา และยูถิกะ พวกเขาเห็นกนิษฐหลายพันคู่เล่นอยู่ใน
 ที่นั้น ๆ บ้างเป่าขลุ่ย บ้างเล่นดนตรีชนิดต่าง ๆ บ้างขับร้องอยู่รอบ ๆ นางมโนหรธา
 ด้วยน้ำเสียงที่ไพเราะ พวกเขาได้ยินเสียงเครื่องดนตรีหลายร้อยชนิดและได้ยินเสียง
 ขับร้องที่ไพเราะภายในเมือง

(มหาวัสตอวทาน เล่ม 2, 2557: 89)

นอกจากนี้ยังมีการจัดงานเทศกาลอื่น ๆ เช่น เทศกาลเฉลิมฉลองพระจันทร์เพ็ญ
 ในเดือนกัตติกามาสาในเมืองพาราณสี ที่กล่าวไว้ในคังคปาลชาดก และเทศกาลอาหาร
 ที่กล่าวไว้ในกุศชาดก ซึ่งน่าเสียดายที่ไม่มีเนื้อหาที่กล่าวถึงรายละเอียดความเป็นมาหรือ
 เหตุที่ต้องจัดให้มีเทศกาลทั้ง 2 นี้ไว้ แต่ก็ทำให้ทราบได้ว่า เทศกาลทั้ง 2 นี้ได้เกิดขึ้นก่อน
 สมัยพุทธกาลแล้วนั่นเอง ดังตัวอย่างหลักฐานที่กล่าวไว้ในเนื้อหาของคังคปาลชาดก และ
 กุศชาดกว่า

ต่อมาเมื่อมีการจัดเทศกาลเฉลิมฉลองพระจันทร์เพ็ญในเดือนกัตติกามาสา
 ในเมืองพาราณสี หญิงสาวคนนั้นได้เกิดความรักพราหมณ์หนุ่มชื่ออุปะจิงกลับมา
 หาเขา (กล่าวไว้ว่า) “ท่านพราหมณ์หนุ่ม เทศกาลเฉลิมฉลองพระจันทร์เพ็ญในเดือน
 กัตติกามาสากำลังจะมีขึ้น ท่านจงจัดหาน้ำหอมและพวงมาลัยให้ฉันด้วย เพื่อฉัน
 จะได้เฉลิมฉลองเทศกาลพระจันทร์เพ็ญในเดือนกัตติกามาสาอย่างมีความสุข”

... ในเทศกาลอาหาร พระเจ้าอริษวากุทรงแจ้งพระกุมาร 500 พระองค์
 ให้ทรงทราบแล้วให้ประทับนั่งเบื้องหน้าและให้น้ำโภชนะมา แม้พระกุมารเหล่านั้น
 ก็ทรงรอคอยโภชนะอยู่ กุศกุมารทรงรับโภชนะนั้นบนพื้นดิน เมื่อต้องการโภชนะ

เท่าใดก็ทรงทำโทษนะนั้นให้เป็นกองข้าวสุกบนพื้นดิน ทรงรับเครื่องปรุงไว้บน
โทษนะนั้นแล้วเสวยโทษนะที่อยู่บนพื้นดิน

(มหาวิสตุตวาทน เล่ม 3, 2561: 122,125,142)

จะเห็นได้ว่าพิธีเฉลิมฉลองการเกิด การตั้งชื่อ หรือแม้แต่เทศกาลต่าง ๆ บางเทศกาลนั้น
ได้มีมาแล้วตั้งแต่ก่อนสมัยพุทธกาล ซึ่งหลักฐานมีเนื้อหาปรากฏในคัมภีร์มหาวิสตุตวาทน
ดังที่ได้ยกตัวอย่างแสดงไว้แล้วข้างต้น

3. วัฒนธรรมที่เกี่ยวกับอาหารและเครื่องดื่ม

คัมภีร์มหาวิสตุตวาทนได้ให้รายละเอียดมากมายเกี่ยวกับอาหาร เครื่องดื่ม และ
ความบันเทิงของสังคมอินเดียโบราณ โดยปกติคำที่ใช้ในเรื่องอาหารและเครื่องดื่ม
คือ “อन्नปานะ” แต่ก็มีคำที่ใช้อย่างแพร่หลายพอ ๆ กันคือ โภชนะ หมายถึง อาหาร
โดยแบ่งอาหารตามลักษณะและคุณภาพออกเป็น 3 ประเภท คือ ขาทนียะ โภชนียะ
และอัสวาทนียะ บางครั้งเรียกรวมว่า ขาทยะ-โภชยะ

อาหารหลักของสังคมที่อินเดียก็คือข้าวซึ่งเรียกว่า “โอทนะ” ซึ่งพร้อมรับประทาน
หากหุงต้มอย่างเหมาะสม ส่วน “ภักตะ” หมายถึงอาหารที่มีข้าวเป็นหลัก รวมทั้งการเตรียม
อาหารชนิดต่าง ๆ ที่มีข้าวเป็นส่วนประกอบ แม้ว่าคำนี้จะใช้เป็นคำหลักที่หมายถึง
อาหารโดยทั่วไป แต่ภักตะเป็นคำที่ใช้เพื่อแสดงถึงอาหารแข็ง ๆ ที่ไม่ใช่ข้าวต้ม จาก
แหล่งข้อมูลภาษาบาลีเป็นที่ทราบกันว่า ข้าวเป็นอาหารหลักในอินเดียตะวันออกเฉียงเหนือ
ในสมัยพระพุทธเจ้า การรับประทานข้าวกับอาหารที่มีส่วนผสมของถั่วและแกงส่วนใหญ่
ประกอบด้วยผักและเนื้อสัตว์ มีเนื้อหาที่กล่าวถึงเครื่องปรุงรสอาหาร 6 ชนิดที่นำมาปรุง
อาหารชนิดต่าง ๆ หากไม่มีรสชาติเหล่านี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งไม่ใส่เกลือ อาหารก็คงจะ
ไม่อร่อยเท่าที่ควร แม้ว่าคนจะกินอาหารที่หายาก ๆ โดยไม่ได้มีเครื่องปรุงรสมากมาย
ก็ตาม แต่การนำเครื่องปรุงรสมาปรุงรสอาหารและน้ำมันงามาเป็นส่วนผสมที่จำเป็น
สำหรับการทำอาหารก็จะทำให้ได้อาหารจานอร่อยอีกด้วย ดังตัวอย่างเนื้อหาที่กล่าวถึง
เครื่องปรุงรส 6 ชนิดไว้ ดังนี้

ให้นำอาหารที่มีราคาแพงและประณีตเข้าไป ให้นำเครื่องปรุงรสที่มีรสชาติดี ชนิดต่าง ๆ เข้าไป เช่น น้ำตาล เกลือ น้ำหวาน มะนาว พริก และน้ำรสผัด ให้นำ เนื้อชนิดต่าง ๆ เข้าไป เช่น เนื้อหมูป่า ปลา นกกระทา ไก่ฟ้า นกกระทา และ เนื้อละมั่ง

(มหาวิสต์ตอวทาน เล่ม 3, 2561: 142)

วิธีการปรุงผักประเภทต่าง ๆ ไม่มีรายละเอียดแจจแจงไว้ อย่างไรก็ตาม ผักคะน้า หรือผักใบเขียวก็รวมอยู่ในอาหารหลักแม่ในพระราชวัง คัมภีร์มหาวิสต์ตอวทานระบุว่า คนทั่วไปมีแนวโน้มที่จะชื่นชอบเนื้อสัตว์มากกว่าผักเหล่านั้น สังเกตได้จากการล่าสัตว์ หลากหลายชนิดเพื่อเอาเนื้อมาประกอบอาหาร ซึ่งถือเป็นอาหารหลักในชีวิตประจำวัน ของคนทุกชนชั้น จากเนื้อหาได้มีการบริโภคเนื้อสัตว์ต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง เช่น หมูป่า ควาย แพะ แกะ ไก่ นกยูง ไก่ฟ้า นกกระทา นกกระเรียน เป็นต้น ถือเป็นเรื่องปกติ ที่เป็นพื้นฐานในชีวิตประจำวัน การบริโภคเนื้อสัตว์อย่างกว้างขวางทำให้เกิดอาชีพ เช่น คนขายเนื้อและคนล่าเนื้อ ชาวประมงจับปลา นอกจากนี้ยังมีเหยี่ยวและเต่าถูกจับเอา เนื้อไปปรุงเป็นอาหารอีกด้วย รวมถึงหมาป่า งู และกบด้วยเช่นกัน สัตว์เหล่านี้ส่วนใหญ่ เป็นอาหารของคนที่ไม่สามารถซื้อเนื้อดี ๆ มีคุณภาพรับประทานได้

สำหรับขนมที่มีการกล่าวถึง เช่น กุมมาส ก็เป็นขนมสำหรับคนยากจนที่นิยม รับประทาน อาหารประเภทนี้โดยปกติถือเป็นสัญลักษณ์อาหารของคนยากจน ดังตัวอย่าง ในคังคปาลชาดกว่า

เด็กชายผู้ยากจน 2 คนถือเอาย่ามใส่ขนมกุมมาส เพื่อเป็นอาหารแล้วพากันไปหาพิน ... เด็กชายทั้งสองเห็นพระปัจเจกพุทธเจ้านั้นแล้วจึงเกิดความเลื่อมใสครั้งนั้น พวกเขาผู้มีจิตเลื่อมใสจึงพูดต่อกันและกันอย่างนี้ว่า “เด็กทั้งหลายผู้เป็นอยู่ลำบาก ไม่มีอาหารและที่อยู่อาศัย เป็นคนเชื่องใจ เป็นคนซัดสน เป็นคนเคราะห์ร้าย รวมทั้งคนอื่นทั้งหมดที่เป็นเหมือนเราก็จერเพราะไม่ได้ทำกุศลมูลในบุญเขตทั้งหลาย” ... พวกเขาจึงใส่ขนมกุมมาสเหล่านั้นในบาตรของพระปัจเจกพุทธเจ้านั้น ฯลฯ

(มหาวิสตุตวทาน เล่ม 3, 2561: 324-325)

ส่วนขนมอีกชนิดที่อาจเป็นสัญลักษณ์ของคนชั้นสูงหรือคนมั่งคั่ง ที่มีกล่าวถึงไว้คือ ขนมโมทกะ ที่พระนางยโสธราได้กระทำขึ้นเพื่อให้พระราชหลูณาไปถวายพระราชบิดา เพื่อให้พระโอรสขอสมบัติจากพระราชบิดานั้น ซึ่งมีเนื้อหากล่าวไว้ในนลินีชาดกว่า

พระนางยโสธราได้จัดเตรียมขนมโมทกะเพื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าพร้อมด้วยพระสงฆ์สาวก ... ครั้งนั้น พระนางยโสธราทรงให้ขนมโมทกะที่มีรสเลิศ ประณีตถึงพร้อมด้วยสี กลิ่นและรสในพระหัตถ์ของพระราชหลู ตรัสว่า “ลูกจงไปถวายขนมนี้แก่พระบิดา” ... ฯลฯ

(มหาวิสตุตวทาน เล่ม 3, 2561: 113-114)

พืชผักผลไม้ที่มีกรกล่าวถึงไว้นั้น ส่วนใหญ่จะเป็นอาหารหลักของนักบวชหรือฤๅษี เพราะการใช้ชีวิตอยู่ในป่าอย่างสันโดษนั้นไม่จำเป็นต้องเสาะหาอาหารมาจัดการปรุงให้สุก นอกจากผลหมากรากไม้ที่ทำได้ทั่วไปนั่นเอง เช่นตัวอย่างในเรื่องศยามชาดกมีว่า “ในบริเวณอาศรมนั้นมีรากไม้หรือผลไม้ชนิดใด ไม่ว่าจะเป็นโกทรวะ (ถั่วเหลือง) ศยามกะ (ถั่วเขียว) จินนกะ (ข้าวฟ่าง) ปราสาทิกะ (ข้าวโพด) พืชใบเขียว หรือหัวผักกาด เขาจะนำเอารากไม้และผลไม้ชนิดนั้น ๆ มาให้แก่มารดาและบิดา” (มหาวิสตุตวทาน เล่ม 2, 2557: 164) และเรื่องทีนักบวชหรือฤๅษีรับประทานผักผลไม้เป็นอาหารหลักนี้ก็มิอยู่ในวรรณคดีพุทธศาสนามากมาย ซึ่งสันนิษฐานว่าอาจจะเป็นหลักฐานอ้างอิงถึงที่มาของการรับประทานอาหารมังสวิรัตก็เป็นได้เช่นกัน

สำหรับการปรุงอาหารชนิดต่าง ๆ นั้น ได้มีการนำน้ำผึ้ง เนยใส ถั่ว เป็นต้น มาเป็นส่วนผสมในอาหาร ซึ่งแสดงให้เห็นว่า การทำอาหารและขนมนั้นได้มีวิธีการทำมาตั้งแต่โบราณกาลแล้ว ดังข้อความตัวอย่างเช่น “พระเจ้าพรหมทัตก็บรรจुข้าวสัตตुक้อนที่ปรุงด้วยน้ำผึ้งและเนยใส ขนมโมทกะและขนมหวานจนเต็มถุงแล้วใช้เชือกหนังผูกไว้ข้างหลังอานบนหลังม้า” (มหาวัสตูกวทาน เล่ม 3, 2561: 124) การนำน้ำผึ้งมาเป็นส่วนผสมในอาหารหรือยานั้น เพราะน้ำผึ้งมีสรรพคุณทั้งมีสีและรสชาติที่ดีมีคุณประโยชน์จึงสามารถนำไปผสมปรุงประกอบอาหาร ขนม และยาได้มากมายหลากหลายชนิด และผลิตภัณฑ์ก็เป็นสิ่งที่ต้องการอย่างยิ่งในสังคม นมได้รับการยอมรับว่าเป็นของเหลวที่มีคุณประโยชน์มากมาย นอกจากนี้ยังสามารถนำไปแปรรูปเป็นอาหารชนิดต่าง ๆ ได้อีกด้วย เช่น นมเปรี้ยว เนยใส เนยชั้น กลายเป็นรายการอาหารและเครื่องดื่มที่หลากหลายเมนูที่แปรรูปมาจากผลิตภัณฑ์เดียว

สรุปได้ว่า เรื่องอาหารและเครื่องดื่มนั้น ผู้คนได้มีความรู้พื้นฐานของธรรมชาติอาหาร การปรุงอาหารให้เหมาะกับวัตถุดิบธรรมชาติที่จัดหามาได้ มีการศึกษาเรื่องสีและกลิ่นของวัตถุดิบ มีการใช้เครื่องปรุงรสในการปรุงอาหาร รู้วิธีการปรุงอาหารให้สุกนั้นแสดงให้เห็นว่า มีการคัดเลือกวัตถุดิบในการทำอาหาร และคำนึงถึงความสะอาดหรือสุขอนามัยในการรับประทานอาหาร ในบ้านที่มั่งคั่งนั้น จะมีการอบน้ำแตงตัวด้วยชุดใหม่ ๆ ให้เสร็จเรียบร้อยแล้วจึงจะมารับประทานอาหารที่จัดเตรียมไว้อย่างประณีตได้แสดงถึงวัฒนธรรมการรับประทานอาหารอย่างหนึ่ง บางบ้านมีการเล่นประโคมดนตรีสร้างบรรยากาศให้เจริญอาหารอีกรูปแบบหนึ่ง สำหรับฤษีก็มีการเรียนรู้วิถีชีวิตในป่าด้วยอาหารที่ใส่หาได้ในป่านั้น เช่น ผลไม้ ใบไม้ เผือกมัน เป็นต้น นอกจากนี้ผู้คนยังรู้จักวิธีทำเครื่องดื่มจากการหมักผลไม้ให้กลายเป็นของมีนเมาได้อีกด้วย เนื้อหาในชาดกยังสะท้อนให้เห็นด้วยว่าโดยทั่วไปภรรยาจะเป็นฝ่ายจัดเตรียมอาหารที่บ้าน แต่ครอบครัวที่มีฐานะดีก็จะมีพ่อครัวไว้สำหรับทำอาหารโดยเฉพาะต่างหาก การก่อไฟในวิธีการแบบดั้งเดิมนั้น ใช้วิธีเอาไม้สองอันซึ่งเรียกว่าไม้สีไฟมาถูเสียดสีกัน ไม้จึงเป็นเชื้อเพลิงโดยส่วนใหญ่ แต่ถ้ามีการจัดเลี้ยงในโอกาสพิเศษ การจัดทำอาหารเลี้ยงแขกพิเศษนั้น ก็จะใช้พื้นที่เป็น

ไม้จันทน์เป็นเชื้อเพลิง ฉะนั้น วัฒนธรรมการรับประทานอาหารของผู้คนในแต่ละยุคสมัย ก็เป็นไปตามกาลและตามสภาพที่เอื้ออำนวยมาแต่โบราณกาล

4. เครื่องประดับ และวัฒนธรรมการแต่งกาย

ชาดกในคัมภีร์มหาเวสตุอวทานได้กล่าวถึงเครื่องประดับมากมายหลายชนิด มีทั้งเครื่องประดับที่ทำจากทอง และรัตนชาติต่าง ๆ ดั่งเนื้อหาในกุศชาดกที่กล่าวถึงพระเจ้ากุกะได้ทรงทำเครื่องประดับหลายชนิดมอบให้พระนางสุทธรรศนาเพื่อขอคืนดีและขอให้พระนางเห็นพระทัยยอมกลับบ้านเมืองไปอยู่กับพระองค์เหมือนเดิม เนื้อความเริ่มจากที่พระเจ้ากุกะทรงทำเครื่องประดับด้วยทอง เช่น ตุ่มหู สร้อยข้อมือ แหวน เข็มขัด กำไลข้อเท้า แหวนสวมนิ้วเท้า สร้อยไข่มุก เครื่องประดับที่ทำด้วยแก้วมณี แก้วไพฑูรย์ สังข์ศิลา แก้วประพาฬ แก้วผลึก ปะการัง ทับทิม ซึ่งทำเป็นตุ่มหู ตาข่าย รัตเกล้า สร้อยคอ กำไลแขน เข็มขัดประดับด้วยรัตนชาติ เครื่องประดับที่ทำด้วยสังข์และงาช้าง เช่น วลัยตลับยาหยอดตา กล่อง แจกกัน ที่วางเท้า ตุ่มหู กำไลแขน ที่นอน เข็มขัด พานหรือถาดเหล่านี้ล้วนทำจากงาช้างทั้งสิ้น ดังตัวอย่างเนื้อหาในกุศชาดก ความว่า

ครั้งนั้น พระเจ้ากุกะนั้นประทับอยู่ในสำนักของช่างทำผ้าขามแล้วไม่ได้ประโยชน์จึงเสด็จออกจากที่นั่นไปอาศัยอยู่ในสำนักของหัวหน้าช่างทอง แม้ในสำนักของหัวหน้าช่างทองนั้น พวกเขาทำเครื่องประดับที่เป็นทองมีประการต่าง ๆ เพื่อนางสนมฝ่ายในตามคำสั่งของพระราชา พวกเขาทำผ้าโพกศีรษะบ้าง ทำรองเท้าแตะบ้าง ทำพวงมาลัยทองบ้าง ทำผ้าม่านบ้าง ทำผ้าจีบบ้าง ทำตุ่มหูบ้าง ทำตะกร้าบ้าง ทำสร้อยไข่มุกบ้าง ทำกระจกบ้าง ทำสร้อยข้อมือบ้าง ทำแหวนบ้าง ทำเข็มขัดบ้าง ทำรองเท้าบ้าง ทำกำไลข้อเท้าบ้าง ทำแหวนสวมนิ้วเท้าบ้าง ครั้งนั้นพระเจ้ากุกะทรงทำเครื่องประดับที่เป็นทองนั้นทุกอย่างที่ถืพิถัน งดงาม ทำอย่างดี ทำให้สำเร็จอย่างดี เป่าอย่างดี ทำให้สะอาดบริสุทธิ์ ประณีต ใช้งานได้ดี มีสีสว่าง โดยที่ช่างทองทั้งหมดนั้นเห็นแล้วถึงกับประหลาดใจว่า “โอ้ บุตรของอาจารย์คนเก่ง ผู้งดงามและมีศิลปะ สามารถทำเครื่องประดับที่เป็นทองเช่นนี้ได้ดี ทำให้สำเร็จอย่างดีและมีลักษณะเด่นซึ่งพวกเราไม่เคยเห็นในกาลไหน ๆ” ฝ่ายพระเจ้ากุกะ

ทรงเขียนพระนามของพระองค์ลงในเครื่องประดับทุกชิ้นเพื่อเป็นเครื่องหมายให้พระราชธิดาสุทรรคนาทรงทราบ ว่า “นั่นเป็นงานฝีมือพระหัตถ์ของพระเจ้ากุกะ” ครั้งนั้น ในเวลาที่ทำเครื่องประดับเสร็จแล้ว ช่างทองเหล่านั้นจึงนำเครื่องประดับทั้งหมดไปถวายพระเจ้ามเหศวรทระ ครั้งนั้นพระราชานันท์ทอดพระเนตรเห็นเครื่องประดับที่พระเจ้ากุกะทรงทำจึงมีความประหลาดพระทัยว่า “โอโฮ เครื่องประดับที่ทำอย่างดีและทำให้สำเร็จอย่างดียิ่งงดงามเช่นนี้คงจะเป็นงานฝีมือของบุตรอาจารย์ผู้เชี่ยวชาญ” ครั้งนั้นพระเจ้ามเหศวรทระนั้นทรงมอบเครื่องประดับเหล่านั้นในมือของขันทีและขุนนางทั้งหลาย ตรัสว่า “พวกท่านจงไป จงถวายเครื่องประดับเหล่านี้แด่พระเทวีและพระราชธิดาสุทรรคนาตามที่ทรงต้องการก่อน หลังจากนั้นจงถวายแก่พระเทวีเหล่าอื่นและให้แก่นางสนมฝ่ายในทั้งหมด” ครั้งนั้นขันทีและขุนนางเหล่านั้นจึงให้นำเครื่องประดับเหล่านั้นเข้าไปในราชตระกูลแล้วถวายแด่พระมเหศวรทระและพระราชธิดาสุทรรคนา กราบทูลว่า “ข้าแต่พระเทวีพระราชาทรงส่งเครื่องประดับที่เป็นทองนี้มาเพื่อพระองค์ ขอพระองค์และพระราชธิดาสุทรรคนาของพระองค์จงรับเอาตามที่ทรงปรารถนา ก่อน หลังจากนั้น จักถวายแก่พระเทวีเหล่าอื่นและให้นางสนมฝ่ายในทั้งหมด” ครั้งนั้นพระราชธิดาสุทรรคนาทรงดำริว่า “เราจะถือเอาเครื่องประดับทองที่สวยงามกว่าทุกชิ้นในบรรดาเครื่องประดับที่เป็นทองเหล่านั้นที่ทำอย่างดี ทำให้สำเร็จอย่างดีและมีลักษณะเด่น” จนกระทั่งทอดพระเนตรเห็นพระนามของพระเจ้ากุกะ พระนางจึงมีพระดำริอย่างนี้ว่า “นั่นเป็นงานฝีมือพระหัตถ์ของพระเจ้ากุกะ”

(มหาวิสตุตวาทน เล่ม 2, 2557: 346-347)

นอกจากนี้ คัมภีร์มหาวิสตุตวาทนยังกล่าวถึงความสวยงามและความอุดมสมบูรณ์ของแวนแคว้นว่าเป็นเครื่องประดับของราชอาณาจักร ซึ่งเป็นลักษณะการเปรียบเทียบตั้งเนื้อหาที่ปรากฏอยู่ในนโยโครมคชาดก ความว่า

ครั้งนั้นพญากวางทั้งสองจึงกราบทูลพระราชทำให้ทรงทราบด้วยภาษามนุษย์ว่า “ข้าแต่มหाराช พวกเราใคร่ขอร้องเรียนพระองค์ พวกเราเกิดและโตในอาณาจักรของพระองค์ในป่านี้พร้อมด้วยกวางอื่น ๆ อีกหลายร้อยตัว เราทั้งสองเป็นพี่น้องกันและเป็นจำฝูงของกวางเหล่านั้น อาศัยอยู่ในอาณาจักรของพระองค์นี้ ทุกวันนี้ เมืองใหญ่ เมืองเล็ก หมู่บ้านและชนบทของมหाराชมีความงามด้วยแม่วัว พ่อวัว รวมทั้งสัตว์สองเท้าและสัตว์สี่เท้าอื่น ๆ อีกหลายพันชนิดฉันใด แนวป่า อาศรม แม่น้ำและลำธารก็ย่อมมีความงามด้วยฝูงกวางเหล่านี้ฉันนั้น ข้าแต่มหाराช สิ่งนี้เป็นเครื่องประดับราชอาณาจักรของพระองค์

(มหาวัสตุดอทาน เล่ม 1, 2553: 258)

โดยสรุป เครื่องประดับที่กล่าวถึงในคัมภีร์มหาวัสตุดอทานมี 2 ลักษณะคือ เครื่องประดับที่ใช้ประดับตกแต่งร่างกาย สถานที่ หรือพระราชยานจริง ๆ กับเครื่องประดับที่ใช้เป็นความเปรียบกับความอุดมสมบูรณ์และความสวยงามของแคว้น

บทสรุปและอภิปรายผล

คัมภีร์มหาวัสตุดอทานมีเนื้อหาแสดงพุทธประวัติแบบพิสดารและแทรกด้วยนิทานชาดก มีชาดกที่คล้ายคลึงกับชาดกในอรรถกถาชาดกจำนวน 26 เรื่อง และมีชาดกที่พบเฉพาะในคัมภีร์มหาวัสตุดอทาน จำนวน 28 เรื่อง ชาดกเหล่านี้ได้เค้าเรื่องหรือได้รับอิทธิพลมาจากคัมภีร์อวทานต่าง ๆ เช่น ทิวายทาน อวทานกัลปลตา และมีที่มาจากคัมภีร์ชาดกมาลา คัมภีร์ของมูลสรวาสติวาท นอกจากนี้ยังพบว่าชาดกที่มีที่มาจากพระสูตรต่าง ๆ ในที่ขมิกายและสังยุตตนิกายอีกด้วย ชาดกเหล่านี้มีความแตกต่างจากนิทานในอวทานเหล่านั้นบ้าง หรือคล้ายกันเพียงบางส่วนบ้าง ทำให้สันนิษฐานได้ว่าอาจจะได้ที่มาจากนิทานเก่าแก่กว่าในอวทาน เพียงแต่ยังไม่ทราบว่ามีที่มาจากนิทานที่เก่าแก่กว่าอวทานเรื่องใด ซึ่งอาจจะเป็นข้อพิจารณาให้นักวิชาการศึกษาและถกเถียงในประเด็นดังกล่าวต่อไป นอกจากนี้ บางเรื่องยังได้รับอิทธิพลจากวรรณคดีสันสกฤต เช่น มหาภากพย์ มหาภารตะ ปุราณะ และนิทานสันสกฤตอื่น ๆ

ผลการศึกษาพบว่าชาดกในคัมภีร์มหาวัสตฺถุอวทานได้สะท้อนให้เห็นประเพณี พิธีกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของคนอินเดียโบราณ เช่น พิธีบูชาไฟ พิธีบูชายัญ พิธีตั้งชื่อหรือขนานพระนาม พิธีแต่งงาน รวมถึงประเพณีในสังคมที่มีการเฉลิมฉลอง เทศกาลสำคัญ เช่น การเกิด การตั้งชื่อ หรือเทศกาลประจำปี เป็นต้น นอกจากนี้ ยังพบรายละเอียดเกี่ยวกับวัฒนธรรมการกินและการแต่งกาย โดยมีเนื้อหากล่าวถึงอาหาร เครื่องดื่ม และเครื่องประดับร่างกายหลายชนิดทั้งทำด้วยทองและรัตนชาติต่าง ๆ

จากการศึกษากล่าวได้ว่าภาพสะท้อนที่ปรากฏในชาดกในมหาวัสตฺถุอวทานยืนยันให้เห็นคุณค่างานประพันธ์ประเภทอวทานหรือชาดก ในฐานะที่เป็นแหล่งข้อมูลสะท้อน ภาพวิถีชีวิตสังคมอินเดียยุคโบราณรอบด้าน สาระความรู้ที่ลุ่มลึกในคัมภีร์ทำให้ผู้อ่าน ประจักษ์ถึงความเป็นยอดของงานประพันธ์เรื่องเอกในประวัติศาสตร์คติพุทธศาสนาภาษา สันสกฤตอีกเรื่องหนึ่ง และสมควรที่จะมีการศึกษาค้นคว้ามหาวัสตฺถุอวทานให้ลึกซึ้งและ หลากหลายยิ่งขึ้น

รายการอ้างอิง

- ปัทมา นาควรรณ. (2556). “การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์ทิวาวทานเรื่องที่ 1-19.” วิทยานิพนธ์
ปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ). (2538). **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในอินเดีย**. กรุงเทพฯ:
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- วิทยา ศักยภินันท์. (2549). **ศาสนานินดู**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. (2541). **พุทธประวัติ เล่ม 1**. พิมพ์ครั้งที่ 53.
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สำเนียง เลื่อมใส, ผู้แปล. (2553). **มหาวัสตุดวาทาน เล่ม 1**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสันสกฤตศึกษาในพระ
ราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี.
- สำเนียง เลื่อมใส, ผู้แปล. (2557). **มหาวัสตุดวาทาน เล่ม 2**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสันสกฤตศึกษาในพระ
ราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี.
- สำเนียง เลื่อมใส, ผู้แปล. (2561). **มหาวัสตุดวาทาน เล่ม 3**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสันสกฤตศึกษาในพระ
ราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี.
- สุจิตรา รัตนีน. (2538). **ศาสนาเปรียบเทียบ**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ดวงแก้ว.
- สุนทร ณ รัชชี. (2521). **ปรัชญาอินเดีย ประวัติและลัทธิ**. กรุงเทพฯ: บริษัท บพิธการพิมพ์ จำกัด.
- Bagchi, Sitansusekhar. (1970). **Mahāvastu Avadāna, Vol.1**. Darbhanga: Mithila Institute
of Post-Graduate Studies and Research in Sanskrit Learning.
- Marciniak, Katarzyna. (2019). **The Mahāvastu A New Edition, Vol.III**. Tokyo: The
International Research Institute for Advanced Buddhism, Soka University.
- Pandey, Rajbali. (1978). **Hindu Saṃskāra**. Delhi: Motilal Banarsidass.
- Winternitz, Maurice. (1993). **A History of Indian Literature, Vol.II**. Delhi: Motilal
Banarsidass.